

господарями, поглиблення тенденції розпаду сільської общини, що сприяє еволюції господарств фермерського типу. Тому коли посилювався наступ на ці землі магнатів, спрямований до того ж на тотальне покріпачення селянства краю, останнє виступило вже цілком сформованим організмом із досить активною станом парадигмою, що яскраво проявилось під час конфліктів 30-х рр. XVII ст. У той же час проблема участі селянства в етносоціальних конфліктах кінця XVI – першої половини XVII ст. теж поки що залишається маловивченою, а отже, є досить перспективною для дослідження. Це ж стосується і запропонованої нами проблематики в цій розвідці, оскільки місце селянства в пізньосередньовічному українському соціумі потребує детальнішого вивчення та переосмислення.

1. Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // *Український селянин*. – Вип. 6. – Черкаси, 2002; Вип. 7. – Черкаси, 2003.
2. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т. 1. – М., 1888.
3. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
4. Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, двориче, село, сябринна спілка). – К., 1998.
5. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
6. Кленатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
7. Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого. – Б.м., Б.г.
8. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
9. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996.
10. Jablonowski A. Wstęp. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) // *Źródła dziejowe*. – Т. XXII. – Warszawa, 1897.
11. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. у 3 т. / Пер. з фр. – Т. 1. – К., 1995.
12. Владімирський-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // *Руська історична бібліотека*. – Т. XXII. – Ч. 2. – Львів, 1902.
13. Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.
14. Jablonowski A. Wstęp. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) // *Źródła dziejowe*. – Т. XX. – Warszawa, 1894.
15. Падалька Л. Происхождение запорожского козачества // *Киевская Старина*. – 1894. – Т. X. – № 9.
16. *Źródła dziejowe*. – Т. V. – Warszawa, 1877.
17. Пшеничний М.І. Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994.
18. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К., 1998.
20. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.
21. Боплан Гійом Л. Де. *Опис України*. – Львів, 1990.
22. Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // *Укр. істор. журн.* – 1999. – № 6.
23. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Премішль, 1996.

24. Гуржій О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // *Український селянин*. – Вип. 6. – Черкаси, 2002.
25. Нечочаєв В.І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // *Наукові записки Ужгородського державного університету*. – 1954. – Т. 9.
26. *Źródła dziejowe*. – Т. XXI. – Warszawa, 1894.
27. Дорошенко Д.І. *Нарис історії України в 2 т.* – Т. 1. – К., 1991.
28. *Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.*: 36. док. і мат. – К., 1993.
29. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu*. – Т. 1. – Warszawa, 1846.
30. *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – Львів, 1908.
31. *Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. – Вип. 2. – К., 1896.
32. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1.

В.В. Нечитайло

РОЗВИТОК КОЗАЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНСТВА (60-ті рр. XVIII ст.)

Проблема формування господарств фермерського типу на українських землях в добу козащини актуальна і в теоретичному, і в практичному сенсі. Актуальність її зумовлена, по-перше, недостатньою увагою до цієї теми з боку сучасних дослідників, по-друге, необхідністю вивчення історичного досвіду українського селянства щодо розвитку індивідуальних форм господарювання, використання його в процесі модернізації сільського господарства, подолання кризових явищ в аграрному секторі економіки незалежної України.

У радянській історіографії замовчувався досвід українського селянства у формуванні фермерської форми господарювання, вважалося, що фермерство – виключно чужоземне, не властиве українцям явище, як і сам термін „фермер”. Політико-правова оцінка селян-підприємців, що практикувалася в ті часи, унеможливила об'єктивний аналіз їхньої діяльності, наділяла носіїв нових способів господарювання поняттями, неадекватними їх справжній соціальній суті. Тому в сучасній науковій літературі відбувається переоцінка не лише історичних процесів і явищ, а й конкретних категорій, що визначають ці процеси і явища в аграрній історії.

Між тим, варто зазначити, що окремі історики і в радянську добу характеризували козацькі господарства як різновид фермерських. Формування селянсько-козацьких вільних виробників-власників, що орієнтувалися на товарне виробництво, застосування найманої праці розкрито у творах В. Голобуцького [1]. Написані у період хрущовської „відлиги”, вони несли в собі нову інформацію, будили увагу, стимулювали науковий пошук. Сучасним історикам не слід забувати того нового, що вніс учений, попри тісні рамки тодішньої ідеології, в українську історіографію. За довгі роки фальсифікації традиційних засад розвитку української хліборобської культури чи не вперше так послідовно і аргументовано було заявлено про причетність українського народу до загальноцивілізаційного процесу, про індивідуалістську спрямованість його господарської діяльності. На основі матеріалів січового архіву та інших джерел вчений проаналізував структуру козацьких і селянських

господарств, їх земельні та майнові відносини, основні напрями підприємницької діяльності. Цінним у працях В. Голобуцького є те, що їх автор простежує життя конкретних людей – козацькі старшини і рядових козаків – аналізує його крізь призму індивідуальних і групових інтересів та потреб. Справедливо звинувачуючи січову еліту в численних зловживаннях, дослідник водночас доводить, що на Запорозжжі добробут був доступний не лише старшині, а й працюючим, підприємливим козакам, що козацькі землі стали багатим краєм завдяки економіці, „яка базувалася на передових господарчих засадах” [2, 32].

Погляди В. Голобуцького розділяла О. Апанович. „Запорозький зимівник, – зазначала вона, – був першим в Європі господарством такого типу, який в наш час називають фермерським” [3, 4]. Дослідниця чимало уваги приділяла вивченню агрокультури козацьких і селянських господарств, хліборобської традиції українського народу, осмисленню долі українського і світового селянства. З неприхованою симпатією, підсиленою аналізом багатого емпіричного матеріалу, розповідала вона про короткочасний, але такий переконливий і вражаючий досвід українського селянства щодо реалізації своїх господарських інтересів у козацьку добу.

За міркуваннями дослідників козацької історії В. Смоля і В. Степанкова, подих нової цивілізації на українських землях виявився „не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що певною мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Адже саме тут формується якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерським” [4, 339].

До фермерського типу господарства відносить козацький хутір-зимівник В. Аблицов, звертаючи увагу на його загальноцивілізаційну сутність. Запорозький зимівник, на думку історика, – це ті самі ферми, а освоєння дикопільських просторів – та сама колонізація Північної Америки [5]. Ми повністю розділяємо таке судження [6]. Додамо лише, що на відміну від американських колоністів, які впродовж усього періоду освоєння незайнятих земель отримували допомогу свого уряду, українські селяни утверджували новий господарський уклад переважно в умовах жорстокої боротьби за економічне і політичне відновлення, під тиском підневільної залежності від іноземних правителів, що не могло не позначитися на підсумку цього соціального поступу.

Метою нашого дослідження є аналіз діяльності козацьких господарств фермерського типу в Лівобережній Україні після скасування Катериною II гетьманства (1764 р.). Об’єктом дослідження є господарства козаків Золотоніського повіту (Гельмязівської, Золотоноської, Ліплянської та Піщанської сотень Переяславського полку). Про чисельність населення названих полків, розподіл землі й робочої худоби серед жителів містечок і сіл, розвиток основних галузей сільського господарства, особливості селянсько-козацької агрокультури свідчать матеріали „Генерального опису Малоросії” 1767 – 1769 років, інтерпретовані М. Рклицьким [7]. За статистичними даними, 33% козацьких дворів цього повіту належали заможним господарям [7, 122]. На наш погляд, їх можна віднести до категорій фермерських. По-перше, це були

товарні господарства, що функціонували на власній або орендованій землі, по-друге, в них активно використовувалася наймана праця.

Табл. 1.
Розподіл орної землі серед козаків Золотоніського повіту у 1767 р. [7, 75]

Групи дворів і сімей, що володіли орною землею площею	Число дворів	Число сімей	Число десятин	Припадало в середньому десятин	
				на 1 двір	на 1 сім'ю
До 1 десятин	19	23	14	0,75	0,6
Від 1 до 3 дес.	87	130	199	2,3	2
Від 3 до 7,5 дес.	123	188	685	5,6	3,6
Від 7,5 до 19 дес.	338	586	4387	13	7,4
Від 19 до 37,5 дес.	288	641	7915	27,5	12,2
Від 37,5 до 75 дес.	214	657	11013	52	16,8
Від 75 і більше дес.	61	282	6330	103,5	22,4
Всього:	1130	2507	30543	27	12,2

У власності козаків двадцяти населених пунктів названих сотень знаходилося 30,5 тис. десятин орної землі. Якщо умовно віднести земельні наділи розміром до 7,5 дес. до дрібного, розміром від 7,5 до 37,5 дес. – до середнього, а розміром від 37,5 дес. і більше – до великого землеволодіння, то виявиться, що більшість орної землі (57%) належала великим козацьким господарствам, трохи менше (40%) – середнім і лише 3% – дрібним. Що ж до дворів, то основну групу власників тут становили середні домогосподарі (55%). У розрахунку на 1 двір у них припадало 20 дес., а на одну сім'ю – 10 дес. землі. За ними йшла група заможних домогосподарів (25%), котрі мали по 63 дес. орної землі на двір і по 18,5 дес. на сім'ю. Найменшу групу дворів становили представники дрібної власності (20%), у яких в середньому на двір і на сім'ю приходилося 4 дес. орної землі. Типовим можна вважати двір Степана, Тимоша і Кирила Строконів із с. Мицалівка (Золотоніська сотня), до якого входили три сім'ї. У їх володінні знаходилося 108 дес. орної землі, сінокіс на 100 копиць і 1370 сажнів лісу [7, 95].

Характерною рисою козацького землеволодіння була його роздрібненість. Із 231 двору Золотоноші, Антонівців, Мицалівки і Сенківців лише 29 мали цілісні поля, решта ж володіла ділянками, що знаходилися на відстані від 1 до 10 верст одна від одної. Наприклад, козак Яків Матюха мав 145 кусків орної землі, Іван Хворостина – 102. На роздрібненість земельних наділів впливали різні фактори – і час заселення місцевості, і способи мобілізації землі, насамперед її купівля і продаж. Що давніше були поселення, то більше було в їх мешканців земельних ділянок (в середньому 17 на двір), і навпаки, чим вони були молодшими, тим ціліснішими були їхні землеволодіння (11 наділів на двір).

Економічно міцні господарства були найкраще забезпечені не лише землею, а й тяглом. Із загальної кількості худоби, яка знаходилася у козацьких господарствах названих сотень (50,7 тис. голів), майже половина (47%) належала 277 дворам заможних козаків (19,9%). Тут ефективно розвивалося скотарство: на один двір припадало в середньому 149 голів великої рогатої худоби, в тому числі понад 13 голів волів. Порівнюючи ці показники з відповідними показниками 1885 р., М. Рклицький писав: „При всій умовності проведеного порівняння, можна все-таки встановити, що попередня господарська організація була значно кращою за нинішню” [7, 51]. Якщо 1767 р. на тисячу козаків припадало 3730 голів всякої худоби, в тому

числі 610 голів робочої, і 690 дес. посівів, то 1885 року – 1480 голів худоби, в тому числі 290 голів робочої, і 840 дес. посівів, тобто в розрахунку на одну людину робочої худоби стало вдвічі менше, а посівів на 20% більше.

Об'єднаємо умовно сім наведених у таблиці груп козацьких сімей у три великі групи – заможні сім'ї (ті, що мали 6 і більше волів), бідні (ті, що не мали ніякої худоби, в тому числі робочої) і сім'ї середніх статків (решта сімей). Із 100 сімей Золотоніської сотні 30 можна віднести до заможних, 56 – до сімей середніх статків і 10 – до бідних, у Гельмязівській – відповідно 37, 50 і 8, Піщанській – 48, 46, 5 і Ліпльавській – 36, 52, 6 сімей. До господарств, які вели товарне виробництво фермерського типу, є всі підстави зарахувати господарства заможних козаків, що становили більше третини від загальної кількості господарств, а також частину господарств середніх статків. Причому більшість із них знаходились у найдавніших поселеннях, де козаки встигли облаштувати свої хутори і ферми, налагодити стабільні економічні стосунки з виробниками і торговцями сільськогосподарською продукцією в інших регіонах. Найявність у козаків лишку худоби, потрібної для обробітку землі, свідчила про те, що скотарство в їхній економіці мало не лише споживче, а й промислове значення і було головним джерелом поповнення сімейного бюджету. Худоба з козацьких ферм регулярно потрапляла на місцеві й російські ринки, а також до Європи – у Саксонію, Сілезію тощо.

Табл. 2.
Групування козацьких сімей Золотоніського повіту за наявністю у них робочої та іншої худоби, % [7, 53]

Назва сотні	Не мали худоби	Мали лише дрібну худобу	Мали лише корів і дрібну худобу	Мали з робочої худоби лише коней	Мали 1-5 волів	Мали 6-9 волів	Мали 10 і більше волів
Золотоніська	4	2	4	4	56	23	7
Гельмязівська	1	3	4	5	50	23	14
Піщанська	2	0,1	3	1	46	28	20
Ліпльавська	1	2	3	6	52	27	9
Разом	2	2	4	4,2	51,2	24,4	12,2

Перевага скотарства в козацькій економіці не применшує ролі в ній хліборобської галузі. Згідно з даними перепису, в господарствах названих сотень виробництвом зернових культур самостійно займалися 76% козацьких дворів (84% сімей), крім того, 11% сімей працювали на чужій землі. Отже, вирощуванням хліба займалося 95% козацького населення. Перевага надавалася виробництву жита (26% посівних площ), гречки (17%), пшениці (15%), ячменю (15%), вівса (14%), проса (9%), гороху (4%) [7, 105 – 106]. На земельних ділянках, розміщених поблизу села, здебільшого практикувалася трипільна сівозмінна, а на віддалених – двопільна. Активно використовувалася наймана праця приїжджих селян, малоземельних і безземельних козаків, яких у чотирьох полках налічувалося 1117 осіб [7, 70].

Однак господарська ініціатива, підприємницька діяльність козаків не отримувала належної підтримки уряду. Ще на початку свого царювання імператриця Катерина II у потайному наказі чітко визначила свою політику щодо козацької України: „Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія – це країни, котрі правуються конфірмованими їм привілеями, і порушити їх одразу – негаряд, але й вважати їх за чужоземні і поводитись з ними, як з чужоземними, не годиться, а треба їх

порівняти з Російськими землями. У Малоросії, як Гетьмана не буде, треба пильнувати, щоб і думати про нього забули” [8, 321]. Порівняти українські землі з російськими означало покряпачити їх.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Лівобережній Україні після скасування гетьманства (1764 р.) ще декілька років успішно функціонували козацькі господарства фермерського типу, які характеризувалися товарним характером виробництва, використанням найманої праці, застосуванням інтенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Однак прогресивний фермерський спосіб господарювання, що протистояв старій, консервативній поміщицько-кріпосницькій моделі, з часом був ліквідований. Цьому сприяла консолідація кріпосницьких сил Росії, а також частини козацької старшини, зацікавленої у феодалізації українських земель.

1. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994; Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961.
2. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994.
3. Апанович О. За плугом Господь іде (агрокультура українського селянства та козацтва) // Історія України. – 2000. – №1.
4. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – К., 1999.
5. Абліцов В. Гетьманат. Актуальні роздуми над статтями новітніх історичних словників та малої енциклопедії „Українське козацтво” // Голос України. – 2002. – 26 жовтня.
6. Нечитайло В. Хутирська і фермерська форми господарювання: історичний досвід українського та американського селянства // Сучасність. – 1997. – №4; Нечитайло В.В. Становлення фермерських господарств як загальноцивілізаційний процес: історичний досвід українського і американського селянства // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (22 – 23 квітня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський, 2003.
7. Ржицький М.В. Козаки Золотоношського узда. По данным Румянцевской описи 1767 г. – Полтава, 1911.
8. Аркас М. Історія України – Русі. – К., 1990.

С.І. Шевченко

СЕРБИ-ПОМІЩИКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Центральна Україна займає особливе місце в історії міжслов'янських зв'язків. Свого часу цей регіон обживали поруч із корінними мешканцями – українцями – й вихідці з Польщі, Росії, Балкан. Помітною віхою взаємин східних і південних слов'ян стає середина XVIII ст., коли царський уряд засновує на території, що тепер входить переважно до Кіровоградської та фрагментарно до Черкаської, Дніпропетровської й Полтавської областей, мережу військово-землеробських поселень під назвою «Нова Сербія». Проіснувала вона нетривалий час (1752 – 1764 рр.), але залишила помітну сторінку у формуванні